

प्रकरण :३) राष्ट्रीय शक्ती

सत्ता म्हणजे इतरांवर नियंत्रण ठेवण्याची आणि आपल्या इच्छेनुसार त्यांना कृती करण्यास भाग पाडण्याची क्षमता म्हणजे सत्ता किंवा शक्ती होय. असा व्यापक दृष्टिकोन सत्तेचा अर्थ सांगता येईल.

शक्ती किंवा सत्ता ही आधुनिक आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील केंद्रित संकल्पना ठरली आहे . प्राचीन राज्य शास्त्राने शक्तीला महत्त्व देत ही राजकारणाचा केंद्रबिंदू आहे असे म्हटले आहेत. मेकवली, होब्ज ,लॉक, हेगल इत्यादी राजकीय विचारवंतांनी शक्तीवर भर देत संपूर्ण जगाच्या संचलनाचा आधार दंड शक्तीच आहे कसे म्हटले आहे.

* राष्ट्रीय शक्तीची व्याख्या :-

आधुनिक राज्यव्यवस्थेत शक्ती या शब्दाची व्याख्या करताना दुसऱ्यावर नियंत्रण ठेवणे व आपल्या इच्छेप्रमाणे दुसऱ्या राष्ट्रात व्यवहार करण्यास बाध्य करणे किंवा दुसऱ्या राष्ट्रास मन मानेल तसा व्यवहार करण्यापासून रोखण्याची एका राष्ट्राची योग्यता म्हणजे राष्ट्रीय शक्ती होय.

*) राष्ट्रीय शक्तीच्या व्याख्या निरनिराळ्या विचारवंतांनी केलेल्या आहेत त्यापैकी निवडक व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

अ) मॉर्गेन्थो यांच्या मते "व्यक्तीचे इतर व्यक्तींच्या मनावरील आणि कृती वरील नियंत्रण म्हणजे सत्ता होय.

ब) ओग्युर्स्कि मते "आपल्याला येत संबंधांचा संरक्षणासाठी आणि दुसऱ्या राष्ट्राचा व्यवहाराला प्रभावित करण्याची क्षमता म्हणजे राष्ट्रीय शक्ती होय."

क) आय. एल. क्लाड यांच्या मते "आजच्या जगात सर्वात महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे शक्तीची योग्य व्यवस्था करणे होय."

* राष्ट्रीय शक्तीचे स्वरूप :-

प्रत्येक राष्ट्र आपल्या राष्ट्रीय उद्देशाची आपल्या राष्ट्रीय सत्तेच्या माध्यमातूनच करीत असते. ज्या राष्ट्राकडे जितक्या अधिक प्रमाणात शक्ती असेल त्या राष्ट्राला तितक्याच जलद गतीने आपल्या उद्देश साध्य करण्यास अधिक वेळ लागत असतो. कारण त्यांना प्रत्येक वेळी इतरांच्या सहकार्यावर अवलंबून राहावे लागते. याचा अर्थ प्रत्येक राष्ट्राकडे शक्ती असतेच परंतु राष्ट्राची जी शक्ती विविध घटकांच्या आधारे निश्चित होत असते त्यामुळे कोणत्या

राष्ट्राची शक्ती किती आहे हे निश्चित करणे कठीण जाते. दुसरे म्हणजे प्रत्येक राष्ट्रकडे शक्तीच्या विविध घटकांपैकी एखाद्या घटक जास्त प्रमाणात असतो तर काही घटक फार अल्प प्रमाणात असतात. राष्ट्र जवळ कमी-जास्त प्रमाणात उपलब्ध असलेली शक्ति अत्यल्प प्रमाणात असल्यास त्याचा परिणाम अन्य घटकावर होतो. राष्ट्राची शक्ती अन्य राष्ट्रांच्या तुलनेत कमी होत असते.

* राष्ट्रीय शक्तीचे घटक :-

प्रत्येक राष्ट्र जवळ कमी-जास्त प्रमाणात सत्ता असते . राष्ट्राची सत्ता काही घटकामुळे निश्चित होते. त्यांना राष्ट्रीय सत्तेचे घटक असे म्हणतात. त्यातील काही घटक मूर्त स्वरूपाचे असतात काही घटक अमूर्त स्वरूपाचे असतात. राष्ट्रीय शक्तीचे घटक पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

अ) नैसर्गिक घटक :-

मॉर्गनथो, पामर ,पाबर्कस यांनी राष्ट्रीय शक्तीचे जे घटक सांगितले आहे . त्यांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे आहे.

१) भौगोलिक स्थिती :-

आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासामध्ये भौगोलिक स्थितीचे महत्व विशेष आहे .भौगोलिक घटकांचा राष्ट्रीय विकासावर आणि मानवी संस्कृतीवर निर्णायक स्वरूपाचा परिणाम होत असतो. भौगोलिक घटक हा राष्ट्रीय शक्तीच्या सर्वात जास्त स्थिर आणि सातत्य असलेला घटक आहे . प्रत्येक राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण त्या राज्याचा भौगोलिक स्थितीवरून ठरत असते. भौगोलिक दृष्ट्या जर देश सुरक्षित असेल तर ते राष्ट्र आंतरराष्ट्रीय करार करण्यासाठी सहजतेने तयार होत नाही. ज्या देशांची सीमा भौगोलिक दृष्टीने सुरक्षित नसते तेव्हा तो देश आपल्या संरक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे सैनिक करार करीत असून भौगोलिक, स्थितीत देशाचा नकाशा , स्थिती ,आकार ,हवामान ,स्थलाकृती ,सीमा इ. चा वापर करावा लागतो.

अ) नकाशे :-

आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासासाठी विविध प्रकारचे नकाशे अत्यंत उपयोगी ठरतात. अशा नकाशा च्या माध्यमातून काही महत्त्वाची ठिकाणे युद्धस्थळे ,समुद्राची खोली आणि खनिज द्रव्य उपलब्ध असलेली ठिकाणे यांचे ज्ञान प्राप्त होते. या नकाशाचा उपयोग शेजारी राष्ट्रांचे निर्माण झालेले सीमावाद सोडवण्यासाठी करण्यात येते. युद्धाच्या काळात अशा नकाशांना फारच महत्त्व असतो. कारण त्या द्वारे शत्रूची स्थळे त्यांच्या सैन्याने व्यापलेला प्रदेश इत्यादींचे सखोल ज्ञान प्राप्त होते . काही राज्यांनी वेळोवेळी नवीन नकाशे प्रकाशित करून निकटवर्ती राज्यांचा बराच भाग आपल्या राज्याच्या नकाशा दर्शविल्यामुळे सीमा संघर्ष निर्माण झालेला आहे. जसे की चीन ने भारताचा बराच भाग चीनचा नकाशा दर्शवलेला आहे . तसेच पाकिस्तानने सुद्धा कश्मीरच्या बराच भाग पाकिस्तानचा नकाशा दर्शवला आहे.

आ) आकारमान / विस्तार :-

राज्याच्या भौगोलिक सीमेवरून त्या राष्ट्राच्या शक्तीचे महत्त्व लक्षात येते. मग ती लहान किंवा मोठी सीमा असो. संरक्षणाच्या दृष्टिकोनातून विचार केला तर छोट्या राज्यांच्या तुलनेत आकाराने मोठा राज्य सामर्थ्यशाली बनत असते. मोठ्या आकाराचे आणि विस्ताराचे राज्य लोकसंख्येला सामावून घेत असते. त्याचप्रमाणे अशा राज्यात नैसर्गिक साधन संपत्ती मुबलक आणि विविध प्रकारचे असू शकते. मात्र काही ठिकाणी साधन संपत्तीच्या दृष्टीने निरुपयोगी असाही प्रदेश असू शकतो . कॅनडाच्या बर्फाच्छादित प्रदेश असलेल्या सुदान या प्रदेशातील वाळवंटी प्रदेश हे भूप्रदेश विस्ताराने मोठे असूनही साधनसंपत्तीच्या दृष्टीने समृद्ध नसल्याने राष्ट्रीय सत्तेच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरत नाही. आकाराने लहान असलेल्या राज्यांना .

उदा:- मानिया बल्गेरिया 20 या रोमन राजा यांना अनेक वेळा पराभव स्वीकारावा लागला . कारण ही राज्य आकाराने लहान राहिलेली नाही . पाकिस्तानला भारताबरोबर चार वेळा पराभव स्वीकारावा लागला कारण ते राज्य आकाराने लहान आहे.

एकंदरीत राज्याचा आकार केवळ राष्ट्रीय शक्ती निश्चित करणारी तत्वत ठरू शकत नाही. कारण राज्याच्या आकार किंवा विस्तार मोठा असला तरी तेथील जमीन सुपीक नसते. आणि संपत्तीचा अभाव असला तर त्या ठिकाणी औद्योगिक प्रगती होऊ शकत नाही. या बरोबरच आकार व विस्तार सोबतच अन्य घटकांचाही तेथे असणे आवश्यक असते.

उदा: इंग्लंड ,जपान यांचा आकार लहान असूनही त्यांची युद्धात फारसे नुकसान झालेले आहे. कारण त्या राज्याचे परराष्ट्र धोरण यशस्वी ठरते व त्यांनी अनेक मोठ्या राज्यांना पराभूत देखील केले.

इ) स्थिती / स्थान:-

देशाची स्थिती आंतरराष्ट्रीय संबंध किंवा परराष्ट्र धोरण निश्चित करण्याच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा घटक म्हणून कार्य करतो. खनिज संपत्ती व्यापार उत्पादने इत्यादी गोष्टी भौगोलिक स्थानावर अवलंबून असतात. प्रत्येक देशाचे एक निश्चित क्षेत्र किंवा भूप्रदेश असतो. प्रत्येक भूप्रदेशाचा घटक हा नैसर्गिक किंवा मानव निर्मित कृत्रिम साधनांचा आधारावर ठरविला जातो. त्या राज्यांच्या सीमा त्या नैसर्गिक असतात. तेथे सीमा संबंधीचा वाद सहसा निर्माण होत नाही. कारण त्या प्रदेशावर आक्रमण करणे किंवा युद्ध करणे कठीण जाते.

उदा: उत्तरेला हिमालय आणि दक्षिणेला समुद्र असल्यामुळे भारतावर आक्रमण करणे कठीण व धोक्याचे ठरते . उलट काही देश असे आहे की ज्यांना समुद्र किनार आज लागला नाही त्या देशाला नवदल उभारणीच्या प्रश्नच येत नाही. परंतु समुद्र किनाऱ्याच्या देशाचा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होतो. जी राज्य समुद्र तटावर असतात .त्यांना मत्स्य उद्योगाचा फायदा होतो.

ई) हवामान :-

हवामानाचा मनुष्याच्या जीवनावर त्याच्या कार्य शक्तीवर प्रभाव पडत असतो ज्या देशाची हवामान समशीतोष्ण असते. तो देश उष्ण किंवा शीत हवामान असलेल्या देशापेक्षा अधिक प्रगती करीत असतो. कारण तेथील लोक अधिक काळ अधिक प्रमाणात श्रम करू शकतात . उष्ण किंवा क्षित हवामानाचा देशाच्या स्थितीवर विपरीत परिणाम होतो. उष्ण हवेतील लोक वर्षभर श्रम करू शकत नाही .शीत हवेत सतत बर्फ पडतो.

ज्या भागात अधिक मुसळधार पाऊस पडतो किंवा ज्या ठिकाणी पाऊस पडतच नाही. त्या ठिकाणी ही अन्न-धान्याच्या समस्या भेडसावतात यामुळेच वाळवंटी अति पर्जन्यमान किंवा कमी पर्जन्यमान असलेले प्रदेश निर्मनुष्य असतात किंवा फार विरळ वस्तीचे आढळतात. अशा प्रदेशातील लोक प्रगती करू शकत नाही.

उ) स्थलाकृती :-

ज्या राज्यांना नैसर्गिक सीमारेषा लाभले आहेत त्या राज्यांची आक्रमणाच्या दृष्टीने महत्त्व वाढले आहेत. सीमेवर असणाऱ्या मोठमोठ्या पर्वतरांगा दऱ्याखोऱ्या समुद्र व नद्या यांच्याही संरक्षणाच्या दृष्टीने मोठा फायदा होतो. युरोपियन राज्यांची स्थलाकृतीचा पाहिजे तेवढा विकास करता आला नाही. आल्पस पर्वतामुळे इटलीचे संरक्षण अनेक वेळा झालेले दिसते . याच पर्वतामुळे मध्य पूर्वेकडील देशाकडून भेटली वर क्वचितच आक्रमण झालेली दिसते. हिमालयाच्या पर्वतरांगामुळे भारताची उत्तर सीमा बऱ्याच प्रमाणात सुरक्षित राहिलेली आहे.

ऊ) प्रदेश वैशिष्ट्ये:-

प्रदेशाच्या वैशिष्ट्यांच्या परिणाम अनेक प्रकारे समाज जीवनावर होतो. देशामध्ये जलसिंचनाचा साठा नद्यांच्या सरोवरांच्या पाण्याचा विपुलतेवर अवलंबून असतो. जलसिंचन मोठ्या प्रमाणात असेल तर धान्य उत्पादनात देश अग्रेसर ठरतो. नद्या आणि समुद्रातून जलवाहतूक केली जाते. व्यापाराच्या दृष्टिकोनातून जलवाहतूक कमी खर्चाची बाब मानली जाते. सागरी संपत्तीत मासेमारी समुद्र तळाशी असलेल्या खनिज संपत्तीच्या काम देशाला होत असतो. समुद्र किनाऱ्या लगत योग्य ठिकाणी बंदरे उभारले तर देशाला त्याचा फायदा होत असतो .सोबतच देशाची अर्थव्यवस्था अधिक मजबूत होत असते. भौगोलिक दृष्टिकोनातून विचार केला तर संरक्षणाच्या दृष्टीनेही समुद्रकिनारे व बंदरे उपयोगी पडतात.

ए) सीमा :-

राष्ट्र किंवा राज्याच्या सीमा ह्या नैसर्गिक किंवा कृत्रिम प्रकारच्या असू शकतात पर्वत डोंगरांच्या रांगा नद्या समुद्रकिनारे इ. द्वारे ज्या सीमारेषा निर्धारित केल्या जातात. त्यांना नैसर्गिक सीमा म्हणतात. मात्र कृत्रिम सीमारेषा मध्ये बहुतेक वेळा बदल केला जातो . हिमालय काराकोरम पर्वत, बंगालचा उपसागर ,हिंदी महासागर, अरबी समुद्र यामुळे भारताला विविध देशांना नैसर्गिक सीमा लाभलेल्या आहेत. परंतु जर्मनी व फ्रान्स , भारत व पाकिस्तान ,भारत व चीन, या

देशांच्या सीमा एकमेकांना लागून असल्यामुळे त्यांच्यात अनेकदा सीमा वरून युद्ध झाली काही देशांमध्ये युद्ध झाल्यानंतर निर्माण झालेली युद्धबंदी रेषा हीच सीमा रेषा ठरली आहे.

२) नैसर्गिक साधनसंपत्ती :-

राष्ट्रीय शक्तीच्या घटकात नैसर्गिक साधन संपत्तीचे महत्त्वपूर्ण महत्त्व आहे. नैसर्गिक संपत्ती ही कायम स्वरूपात असते. आणि राष्ट्राच्या औद्योगिक विकासासाठी ही आवश्यक असते. यामध्ये संपत्ती, प्राणी, वनस्पती, जमिनीची सुपीकता, धबधबे इत्यादी चा समावेश होतो. नैसर्गिक साधन संपत्ती अन्न, धान्य व खनिज द्रव्य यांच्या समावेश होतो.

मॉर्गेन्थो या विचारवंताच्या मते नैसर्गिक साधने दोन प्रकारची असतात १) अन्न धान्य २) कच्चा माल

अ) अन्न धान्य :-

साधन संपत्ती ही राष्ट्राची मिळकत असते आणि स्थलकाळाप्रमाणे ठरत असते . अन्न धान्य हा घटक साधन संपत्तीचा महत्त्वपूर्ण घटक समजला जातो. जो देश अन्नधान्य याने समृद्ध असेल तो देश सर्व क्षेत्रात प्रगती करू शकतो. अन्नधान्याचे उत्पादन जर पुरेशा प्रमाणात राष्ट्र करू शकत नसेल तर त्याला परराष्ट्र कडून अन्न धान्य आयात करावे लागते. परिणामता राष्ट्रीय उत्पन्न कमी होऊन राष्ट्राची शक्ती कमी होते. त्याचा परिणाम देशात एक तर क्रांती घडू शकते किंवा त्याला गुलामगिरी स्वीकारावी लागते.

आ) कच्चा माल :-

राष्ट्राच्या विकासात कच्चा माल हा घटक राष्ट्राच्या संपत्तीत वाढ करण्यास कारणीभूत आहे. आज खनिज तेल आणि नैसर्गिक वायू ऊर्जेचे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. त्याचप्रमाणे अनु शक्तीच्या निर्मितीसाठी युरेनियम चा उपयोग होत असतो. त्यामुळे या वस्तूचे साठे ही महत्त्वाची साधनसंपत्ती बनलेली आहे. भारताला तेलासाठी अरब राष्ट्रावर अवलंबून रहावे लागत . असल्यामुळे इराक, कुवेत युद्धात त्याला कोणतीच भूमिका पार पाडता आली नाही. तसेच इराकच्या साधा निषेधही करता आला नाही. प्रत्येक राष्ट्राला काही गोष्टींची आयात करावी लागते. कारण प्रत्येक देशात सर्व प्रकारच्या कच्चा माल उपलब्ध नसतो. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्र आयात केलेला कच्चा मालाच्या बदल्यात तेवढ्याच किमतीच्या दुसऱ्या प्रकारच्या कच्चा माल व खनिज द्रव्य निर्यात करू शकली पाहिजे. अमेरिका व रशिया या महत्त्वाच्या सामर्थ्याचे गुपित त्यांच्याकडे असलेले महत्त्वाचे कच्चा मालाचे साठे हेच आहे . नैसर्गिक साधन संपत्ती राष्ट्रीय संपत्तीचा महत्त्वाचा घटक आहे.

३) लोकसंख्या :-

राष्ट्र शक्तीचा तिसरा आधारभूत घटक म्हणजे लोकसंख्या होय. लोकसंख्येत दिवसेंदिवस वाढ होत असली तरी तिला सामावून घेणारी भूमि आणि लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या हेतूने आवश्यक साधन संपत्ती मर्यादित आहे. पूर्वीच्या काळात लोकसंख्या हे शक्तीच्या व सत्तेच्या दृष्टीने प्रभावी समजल्या जायचे. कारण युद्ध लढण्यासाठी सैनिकांची

त्याकाळी फार मोठी आवश्यकता होती. परंतु आता त्याचे तेवढे महत्त्व राहिले नाही . अत्याधुनिक तंत्रज्ञान आणि वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगतीमुळे कमी संख्या असलेले परंतु नवीन शस्त्रास्त्रांनी परिपूर्ण असे सैनिक वर्ग मोठ्या व बलाढ्य शक्ती सैनिकाला पराभूत करतात. जपान सुद्धा लोकसंख्येने कमी असून सुद्धा त्याने चीनवर मात केली होती.

नवनिर्मित तंत्रज्ञानाने शेती उत्पादनात वाढ होऊ शकली .लोकांचे राहणीमान व आरोग्यमान सुधारले औषधांची निर्मिती आणि प्रतिबंधक उपाय यामुळे साथीचे रोग आटोक्यात आले, शिक्षणाचा प्रसार झाला ,आणि आरोग्यविषयक ज्ञान सर्वांना मिळू लागले, या सर्वांचा क्वचित परिणाम म्हणजे मृत्यूचे प्रमाण कमी होऊन सरासरी वयोमर्यादा वाढली ,सतत वाढणाऱ्या लोकसंख्येने देशाच्या विकासाची गती कुंठित गेली आहे. प्रगतीपथावर असलेले देश वाढत्या लोकसंख्येची सोय व्यवस्थितपणे लावू शकते. याउलट अविकसित देश वाढत्या लोकसंख्येचा वानफेळू शकत नाही.

४) तंत्रविज्ञान आणि सैन्य शक्ती :-

आधुनिक काळात तंत्रविज्ञान जीवनाचा प्रत्येक क्षेत्रात प्रभाव पडण्यास कारणीभूत ठरला आहे . तंत्रज्ञानाच्या केवळ वापर न करता त्याचा सर्वांगीण विकास योग्य पद्धतीने व्हावा यासाठी संशोधन सुरू आहे. आधुनिक युद्धपद्धती ही यांत्रिक बनलेली आहे . विमान ,रडार, क्षेपणास्त्रे ,रणगाडे, पाणबुड्या, अशा युद्ध सामग्रीच्या तालिमीमध्ये क्षेपणास्त्रे अंतराळयान व उपग्रह यांची निर्मिती केली आहे.

आधुनिक काळात शस्त्रास्त्रे आणि अनु निर्मितीमुळे युद्धाचे स्वरूपच बदलून गेलेले दिसून येते. आज संपूर्ण जग नष्ट करण्याची शक्ती अनुबॉम च्या निर्मितीमुळे काही राष्ट्रांनी साध्य केलेली आहे. या राष्ट्रांनी या साधनांचा उपयोग करून घेतला त्यांना शक्तिशाली राष्ट्र म्हणून संबोधित केले गेले आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर तंत्रविज्ञानाचा परिणाम होताना दिसतो. विज्ञानाच्या विकासामुळे आधुनिक समाज भयभीत झालेला दिसतो. अनुशक्तीचा व दारूगोळ्याच्या निर्मितीमुळे जगात असुरक्षिततेची भावना निर्माण झालेली दिसते. अशा वातावरणामुळे मानवी सुखळेतून व्यक्ती एकमेकांच्या जवळ येऊन जगात शांतता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

५) विचारधारा :-

विचारधारा किंवा विचारप्रणालीचा मनुष्याचा सर्वांगीण विकास कार्यावर प्रभाव पडण्याचे काम करीत असते. विचारधारा किंवा विचारप्रणाली देशातील शांतता टिकवून ठेवू शकते .किंवा शांतता भंग करण्याचे काम करीत असते. मनुष्य समाज जीवन जगत असताना आपल्या सामाजिक धार्मिक आणि राजकीय विचारांचा बळावर आदर्श प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. असे आदर्श विचार पुढे विचार प्रणालीत परावर्तित होत असतात .या

विचारप्रणालीत आधारावरच पुढे राष्ट्र राष्ट्रत संघर्ष उद्भवत परस्परांमधील हे संघर्ष युद्धाला कारणीभूत ठरतात.

आज जगातील विभिन्न राष्ट्रांनी वेगवेगळ्या विचार प्रणालीचा स्वीकार केल्यामुळे राष्ट्रांचे परस्परांपासून व्यवहार भिन्नभिन्न स्वरूपाचे दिसतात .

उदा :- अमेरिका मुख्य अर्थव्यवस्था व भांडवलशाही विचारप्रणाली रशिया साम्यवादी विचारप्रणाली या दोन्ही देशांच्या विचारप्रणालीत मतभेद असल्यामुळे त्यांची परीनीती शीत युद्धात झाली. एकूणच या सर्वांचा परिणाम प्रत्येक राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणावर झालेला दिसून येतो.

६) मनोबल किंवा नीतिमत्ता :-

मनोबल किंवा नीतिमत्ता हा राष्ट्रीय संपत्तीत भर पाडणारा घटक आहेत . राष्ट्राच्या युद्धकाळात किंवा संकटकालीन परिस्थितीत जनतेत शक्ती व उत्साह निर्माण करण्याचे कार्य मनोबल किंवा नीतिमत्ता करीत असते. ज्या नुसार जगात शांतता आणि युद्धकाळात सरकारच्या परराष्ट्र धोरणाचे समर्थन करीत असते . मात्र औद्योगिक कृषी उत्पादन सैनिक तयारी आणि परराष्ट्र धोरण यासारख्या सेवांचा त्या देशात मनोगताचे विशेष महत्त्व असते . कारण याचा प्रभाव अंतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवहारावर पडत असतो. मनोबल किंवा नीतिमत्ता हे राष्ट्रवादाचे महत्वपूर्ण तत्व आहे . त्यास देशभक्ती किंवा राष्ट्रप्रेमाच्या नावाने देखील संबोधले जाते. राष्ट्रातील सैनिकांमध्ये मनोबल व नीतिमत्ता अत्यावश्यक आहे . मनोबला मुळे सैनिक दुसऱ्या राष्ट्रावर आक्रमण करून विजयी होतात. तसेच युद्धकाळात सैनिकांचे मनोबल चांगले असून चालत नाही .संपूर्ण जनतेचे मनोबल उच्च प्रतीचे असले पाहिजे.

७) सत्ता नेतृत्व :-

राष्ट्रीय सत्तेचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून राष्ट्रीय सत्तेत अधिक भर पडण्यासाठी राष्ट्रातील विविध क्षेत्रात कार्यक्षम नेतृत्व निर्माण होणे आवश्यक असते. जसे की युद्धकाळात सैन्य दलाचे नेतृत्व करणारा अधिकारी वर्ग शैक्षणिक क्षेत्रात प्रगती करायची असेल तर तज्ञवर्ग ,अर्थ व्यवहारासाठी अर्थतज्ञ ,उद्योगधंदे वाढवण्यासाठी कुशल व्यापारी व मजूर वर्गाची भूमिका महत्त्वाची ठरत असते.

राष्ट्राला सत्ता प्राप्ती च्या माध्यमातून नेतृत्व प्राप्त होत असते. नेतृत्व राष्ट्रशक्तीचे प्रभावी तत्व असल्यामुळे ते योग्य व्यक्तीच्या हाती असणे आवश्यक असते. व्यक्तिगत योग्यते मुळेच ती व्यक्ती जनतेला मार्गदर्शन करीत असते. तसेच ते नेतृत्व शासनाचे योग्य प्रकारे संचालन करीत असते.

* राष्ट्रीय सत्तेवरील मर्यादा :-

राष्ट्रीय शक्तीत वाढ करणाऱ्या घटकावर चर्चा केल्यानंतर या सर्व घटकांचा विचार करून राष्ट्रीय सत्ते समोरील आव्हाने व मर्यादा चे विचार करणे गरजेचे आहे.

जगातील सर्व राष्ट्रे आपल्या राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य देते इतर राष्ट्रांशी व्यवहार करीत असताना . राष्ट्रीय शक्तीचा प्रयोग करीत असतात . परंतु हे करीत असताना कोणत्याही प्रकारची बळजबरी करू शकत नाही. म्हणून राष्ट्रीय शक्तीवर काही मर्यादा असल्याचे दिसून येते

१) सत्ता संतुलनावर मर्यादा :-

सत्ता संतुलन म्हणजे कोणतेही राष्ट्रे इतके बलसंपन्न होऊ नये की ज्यामुळे ते अन्य राष्ट्रा बरोबर मनमानी व्यवहार होऊ शकेल . राष्ट्रीय शक्ती संपन्न राष्ट्रीय आपल्या मर्यादित कक्षा पार करून जागतिक सत्ता संतुलनात आपले वर्चस्व स्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु अशा प्रकारच्या इतर कक्षा पार करून जागतिक संतुलन बिघडविण्याचा प्रयत्न झाल्यास त्या राष्ट्राची सत्ता नियंत्रित करणे हाच महत्त्वाचा उपाय ठरतो.

२) सामूहिक सुरक्षितता :-

शांतता प्रस्थापित करून युद्धा द्वारे आक्रमण करणाऱ्या राष्ट्रावर प्रतिबंध घालण्याच्या हेतूने सामूहिक सुरक्षिततेची जबाबदारी महत्त्वपूर्ण ठरत असते. जगातील राष्ट्रीय सामूहिक सुरक्षिततेच्या माध्यमातून राष्ट्रांच्या अवास्तव वाढीस किंवा युद्ध आक्रमणास प्रतिबंध घालीत असतात . सामूहिक सुरक्षितता या व्यवस्थेत सर्वच राष्ट्रीय सामूहिकरीत्या शक्ती संचयनाद्वारे आक्रमणाचा सामना करण्यासाठी एकत्र येत असतात. एखाद्या युद्धखोर राष्ट्राचा आक्रमक वृत्ती विरुद्ध सामूहिक प्रयत्ना द्वारे अंकुश ठेवता येते.

३) मध्यम मार्गाचे साधन :-

जगात राष्ट्रा राष्ट्रातील वाद-विवाद नेहमीच होत असतात. हे वाद शांततेचा धोकादायक ठरतात. पूर्वी राष्ट्रा राष्ट्रात वाद निर्माण झाले तर त्यांचे निराकरण युद्धाच्या मार्गाने होत असे. परंतु आधुनिक काळात युद्धाचे भीषण स्वरूप बघता विवादाची समाधान युद्ध द्वारे होऊ शकत नाही. याची जाणीव इतर राष्ट्रांना होत आहे .म्हणून राष्ट्रे आपापसात युद्धाचा अवलंब न करता शांततापूर्ण मार्गाचा अवलंब करीत असतात. यामध्ये संधी करार वार्ताचा निर्णय चौकशी आयोगात क्रिया न्यायालयाच्या मार्फत वाद-विवाद सोडविण्याचे प्रयत्न करीत असतात. म्हणूनच हे शांततापूर्ण मार्ग राष्ट्रीय शक्तीवर मर्यादा ठरत आहे.

४) आंतरराष्ट्रीय न्यायालय आणि कायदा :-

जगातील सर्व राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाच्या अंतर्गत कार्य करीत असतात. मग ते कितीही साधन सामग्री मे शक्तिशाली व संपन्न राष्ट्र असले तरी त्यांना आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या मर्यादा असतात. आधुनिक काळात आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थित आंतरराष्ट्रीय कायदे महत्त्वाची भूमिका पार पाडताना दिसतात. सभ्य राष्ट्र शांततेच्या व युद्धाच्या काळात त्यानुसार आपल्या राष्ट्राचे संचालन व व्यवहार करीत असतात.

५) संयुक्त राष्ट्र संघाचे बंधन :-

संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना मुळातच आंतरराष्ट्रीय संघटना अधिक बळकट व मजबूत करण्यासाठी झाली होती. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संघटना मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघ एक महत्त्वाचे संघटन समजले जाते . आज जगाच्या पाठीवर जेवढे राष्ट्र आहेत. त्यापैकी बहुतांश राष्ट्रीय संयुक्त राष्ट्र संघाचे सभासद आहेत त्यामुळे सभासद राष्ट्र संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आदेशाची माय पल्ली करू शकत नाही. संयुक्त राष्ट्रसंघाचा मूळ स्वरूप जागतिक शांतता आणि मानवी हक्कासाठी झाली आहे. म्हणून संयुक्त राष्ट्र संघटनेची बंधने ,राष्ट्रीय शक्तीचा गैरवाजवी प्रचार, व प्रसारावर मर्यादा निर्माण करण्यास सक्षम असतात.

६) युद्ध मुक्तता आणि निशस्त्रीकरण :-

आज जगातील प्रत्येक राष्ट्राला शांततेची गरज वाटू लागली आहे .असे असले तरी प्रत्येक राष्ट्र सत्ता स्पर्धेत आपले स्थान मजबूत करण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असतो. सत्ता स्पर्धे सोबत एक स्पर्धा अजुन बघण्यास मिळते ती म्हणजे शस्त्र स्पर्धा होय . आज राज्यातील प्रत्येक राष्ट्राकडे मोठमोठी शस्त्र आढळून येतात. मानवाने तयार केलेले शस्त्रास्त्रे हत्यारे व अनुबॉम या आधारावर राष्ट्र आपली शक्ती पणाला लावताना दिसतात. या माध्यमातून या शस्त्राचा वापर राष्ट्रीय शक्तीद्वारे केला जातो. त्यातूनच युद्धाचा भडका होतो. फार मोठ्या प्रमाणात जीवित हानी व इतर हानी ला राष्ट्राला सामना करावा लागतो. म्हणून राष्ट्राकडे मोठमोठी शस्त्रे आहेत. प्रथम त्यावर नियंत्रण ठेवावे ती निशस्त्रीकरण करणे कारण हे जागतिक शांततेसाठी फार आवश्यक आहे.

७) जागतिक लोकमतांचा आदर:-

जगातील राष्ट्रीय लोकमतांच्या आधारावर राष्ट्राची शक्ती टिकवून ठेवत असतात .म्हणून जागतिक लोकमत आणि नैतिकता या दोन घटकावर विशेष लक्ष केला जातो. कारण राजकीय शक्तीवर प्रभावी नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य लोकमत करीत असते. एकंदरीत संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आधारस्तंभ जागतिक लोकमत आहे. अनेकदा काही राष्ट्र जनतेचा कॉल व लोकमताचा आदर न करता राष्ट्राच्या कारभार करीत असतात. परंतु अशा राष्ट्रातील शासन कर त्यावर त्यांची अल्पावधीतच वाईट झड पोचत असते. त्यामुळे जगातील कोणतेही राष्ट्र लोकमताचा आदर करू शकत नाही.

८) आंतरराष्ट्रीय नैतिकता :-

जगातील बहुतांशी राष्ट्र आज नैतिकतेवर भर देऊ लागली आहे . राष्ट्रीय दृष्टीने विचार केला तर जे आज आवश्यक आहे. त्याचा स्वीकार करणे म्हणजे नैतिक मूल्यांचा स्वीकार होय. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय नैतिकता म्हणजे व्यक्ती व राष्ट्राचे परस्पर व्यवहारासाठी मान्य केलेली आंतरराष्ट्रीय आदर्श तत्त्वे किंवा आदर्श मूल्य होय. राष्ट्रा राष्ट्रत सर्वमान्य योग्य व न्याय्य व उचित अशा नैतिक मापदंडानुसार केलेल्या कृत्यास नैतिक कृत्य किंवा योग्य व्यवहार समजता येईल निरंकुश राजतंत्रात राष्ट्र परस्पर व्यवहार करताना नैतिक नियमांचे पालन करीत

होते . परंतु आजच्या लोकतांत्रिक पद्धतीमध्ये प्रत्येक राष्ट्र आपले राष्ट्रीय हित प्रथम साध्य करताना दिसतो. असे असले तरी आज या नैतिक नियमांचे पालन करण्यास राष्ट्र तत्परता दाखवित असतात